

ՇԱՀԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՄԱՐՏՈՒՆՈՒ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ*

ՀԱՅԻ ԳՅՈՒՂԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Հացի գյուղը դարձյալ պատմական հիմնավորը կոթողների, ավանդությունների գյուղ է: Այն ունի արժեքավոր բազմաթիվ հուշարձաններ, որոնք լուռ վկաներ են գյուղի հետաքրքիր պատմության: Բավական է հիշել, որ այս գյուղի վաղնջական անցյալը կապված է Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի (Ե դ.) գործունեության հետ և նույնիսկ մտել է Վաչագանի ու Անահիտի սիրուն նվիրված ժողովրդական ավանդության ու հեքիաթի հյուսվածքի մեջ (Հացիկ անունով):

Հացիի պահպանված հուշարձաններից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում գետակի ձախ ափին, բլրի գագաթին և լանջերին, փռված հուշարձանախումբը, որը ժողովրդի կողմից կոչվում է «Բռի եղի»:

«Բռի եղի» (եկեղեցի) անվամբ հայտնի հուշարձանախումբը բաղկացած է երեք փոքր եկեղեցիներից, չորս որմնափակ խաչքարերի մնացորդներից և ընդարձակ գերեզմանատնից: Բոլոր հուշարձանները կառուցված են փխրուն և շուտ քայքայվող թերթաքարից, որի պատճառով քանդակներն ու արձանագրությունները խիստ հողմահարված ու փշրված են:

Կանգուն և կիսավեր շինությունների ճարտարապետական ոճը և նրանց վրա մնացած արձանագրություններն ապացու-

ցում են, որ դրանք մեծ մասամբ շինված են ԺԳ դարում¹⁵:

Առաջին եկեղեցին, որը գտնվում է բլրի գագաթի արևմտյան կողմում, փոքր շինու-

Հացի գյուղ. «Բռի եղի» համալիրի առաջին մաստուղը

* Ծարուհաված «Էջմիածին» ամսագրի 1976 թվականի № 2-ից:

¹⁵ Ս. Բաթիստարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963 թ., էջ 98:

թյուն է՝ շարված անտաշ սալաքարերով: Գրեթե ամբողջական մնացած թաղածածկ եկեղեցու միակ մուտքն արևմուտքից է, որի երեսակալները գեղեցիկ հյուսվածազարդով են, քառակուսիներ, և մեջը նույնպես հյուսազարդ խաչեր:

Բարավորի քարը կիսաշրջանաձև է, կենտրոնում՝ քանդակված խաչ, և շուրջը՝ ումբեր: Մուտքի վերին երկու կողմերին թռչուններ են՝ գլուխները փռված: Արևմտյան ամբողջ պատի արտաքին երեսը պատած է խաչազարդ սալաքարերով:

Հյուսիսային կողմի թռչունների քանդակի մոտ ագուցված է մի սալքար, որի վրա հետևյալ արձանագրություն-հիշատակությունն է փորագրված.

ՁԽԱ. «Ձխաչենիկ վարդապետ սբ եկե-
2ԵՆԻԿ ղեցոյս յաղաթս յիշեցէք ի
ՎԱՐԴ. Բա»¹⁶:

ՊԵՏ

ՍԲ ԵԿԵՂ.

ԵՑՑՈՍ

ՅԱՂԱԽԹ ՅԻԾ

ԵՑԷՔ Ի ՔՍ:

Վարպետ Խաչենիկը, որի անունը հիշատակված է արձանագրության մեջ, բացի այս եկեղեցուց, նույն բլրի ստորոտում, ճանապարհի հարավային եզրում կառուցել է նաև մի մեծ ու գեղեցիկ որմնափակ խաչքար: Կոթողի վերին ճակտոնը քանդված է, որի տակ, ինչպես վկայում է Ս. Բարխուդարյանը, եղել են սրբատաշ 8 քարեր, մի շարքով, որոնց վրա գրված է մեծ արձանագրություն՝ քաղկացած 6 երկար տողերից: Ի դեպ, անվանի գիտնականը 1961 թվականին եղել է այստեղ և մանրամասնորեն ուսումնասիրել ու նկարագրել և՛ հուշարձանները, և՛ արձանագրությունները:

Խաչենիկի հիշյալ հուշարձանի հյուսիսային շրջանակի ստորին մասում անեղծ պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը.

ԵՍ ԽԱՉԻՆԵ-
Կ ԱՆԵՑԻ, ՎԱՐ-
ԴՊԵՏ ՍԲ ՆԾ-
ԱՆԻՍ, ՈՐԴԻ ՎԱՐ-
ԿԱՍԱ, ՈՐՔ ԿԱՐ-
ԴԷՔ ՅԱՂԱԽԹ-
Ս ՅԻԾԵՑԷՔ Ի ՔՍ¹⁷:

«Խաչենիկ վարդապետի կառուցած այս հուշարձանը,—գրել է Ս. Բարխուդարյանը,—

13-րդ դարում տարածված նման հուշարձանների լավագույն նմուշներից է և մեր տեսած ամենամեծերի շարքին է պատկանում»¹⁸:

Այս որմնափակ խաչքար-կոթողը չորս կողմից շարված է սրբատաշ սալքարերով, ունի բարձր ու շքեղ պատվանդան, որի երեսաքարերից դժբախտաբար մեկն է մնացել, և դրա վրա պահպանվել են նույն ումբած զարդերը: Որմնախորշի մեջ ագուցված են եղել չորս խաչքարեր՝ գեղեցիկ քանդակներով:

Երկրորդ եկեղեցին հիմնադրվել է ԺԳ դարում, գտնվում է բլրի գագաթին, փոքրիկ հարթակում: Ներկայիս եկեղեցին, որի արտաքին չափերն են 7,5×7,8 մ, ունի քառակուսի հատակագիծ և շինված է վաղ միջնադարյան հուշարձանի հիմքերի վրա:

Ծեփը շարված է սպիտակ անտաշ կրաքարով: Թաղակապ ծածկը հենվում է պատերի վրա: Եկեղեցին ունի նաև երկու փոքրիկ խորաններ և մեկ նեղ բեմ: Խորանների մուտքերը եզերված են գեղեցիկ քանդակներով: Բեմի մոտ, կոփածո քարի վրա, գրված է հետևյալ արձանագրությունը.

«ԹՎ. 2ԺԹ...ի Տերութեան... Տր Ստեփանոսի յե...սիսի (յեպիսկոպոսութեան Ներսեսի) ես Մխիթար որդի... կանգնեցի գխաչը»¹⁹: Եկեղեցու ներսում կան մի շարք գերեզմանաքարեր, որոնցից մեկի վրա քանդակված է տապանագիրը. «Այս է տապան Տր Յոհաննիսին որդի Տր Կարապետին թվ ՌՄՄԷ»²⁰:

«Բոի եղի» հուշարձանախմբի արևմտյան կողմում՝ բլրի ստորոտում է գտնվում հաջորդ եկեղեցին, այն, որ համեմատաբար փոքր է ու շարված կուպատաշ սալաքարերով: Ծիփության ծածկը փլված է, պատերը, հատկապես արևմտյանը, թե՛ դրսից և թե՛ ներսից պատած են տարբեր մեծությամբ տասնյակ խաչքարերով: Արևմտյան մասում բացվող միակ մուտքը զարդարված է քանդակներով: Առանձնապես հետաքրքիր լուծում ունի կիսակամար ճակատաքարը: Կենտրոնում խաչ է, շուրջը՝ շախմատաձև զարդեր, իսկ երկու կողմում տեղադրված են մեկական սիրամարգի բարձրաքանդակներ: Այդ նույն արևմտյան պատի վերնամասում փորագրված է հինգ տողանի շինարարական արձանագրություն, որի տողերի սկզբի մասից երկու քար ընկել-կորել են, իսկ մնացածներն էլ կիսեղծ վիճակում վկայում են, որ եկեղեցին կառուցվել է Աղվա-

¹⁶ Անդ, էջ 98, «Արցախ», էջ 126:

¹⁷ Ս. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 98:

¹⁹ «Արցախ», էջ 125:

²⁰ Ե. Լալայան, Ազգ, համ., Բ, 1898 թ., էջ 48:

միջ Հովհաննես կաթողիկոս և նրա կրտսեր եղբայր Ներսես կաթողիկոսի օրոք, 1235 թվականից առաջ²¹:

Նույն արձանագրության կողքին պահպանվել է ճարտարապետի հիշատակագիր արձանագրությունը.

ԶԾԱՀԵՆ Վ-

ԱՐԴԱՊԵՏ

ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ՅԻԾԵՑԷՔ Ի ՏՐ:

Ինչպես այս, այնպես էլ առաջին եկեղեցու արձանագրության մեջ վարդապետ գրության փոխարեն վարդապետ գրված լինելը, մասնագետները համարում են «գրչի սխալ»²²:

«Այսպիսով, «Բռի եղցի» հուշարձանախրմբի ստեղծման մեջ երկու ճարտարապետների անուններ են հանդես գալիս, որոնցից խաչենիկ Անեցի կառուցել է մի եկեղեցի և մի որմնափակ խաչքար, իսկ Ծահենը՝ մի եկեղեցի: Բայց, նկատի ունենալով մնացած կիսավեր հուշարձանների ոճական և կառուցողական նմանությունները այս վարդապետների կառուցածների հետ, պիտի ենթադրել, որ վերջիններիս մի մասն էլ այս ճարտարապետների ստեղծագործություններն են, մանավանդ որ անհայտ եկեղեցիների պատերին եղած արձանագրություններում պահպանված թվականները և անձնանուններն ևս, ինչպես Ներսես եպիսկոպոսի և իշխան Սմբատի, ժամանակակից են խաչենիկի և Ծահենի կառուցածներին»²³:

Ինչ վերաբերում է մյուս հուշարձաններին, որոնց Մակար վարդապետ Բարխուդարյանը բեմ է անվանում, դրանք պարզապես որմնափակ խաչքարեր են՝ երեք կողմից շրջափակված սովորական պատերով, իսկ արևմտյան որմնախորշի մեջ ագուցված են խաչքարեր: ԺԳ դարում կառուցված այդպիսի որմնափակ խաչքարեր են պահպանվել Հաղրություն և Վանքում:

Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին գտնվում է Հացի գյուղի կենտրոնում: Այն թաղակապ, բարձր և մեծ եկեղեցի է: Երկար տարիներ օգտագործվում է դպրոցի կողմից որպես օժանդակ շինություն:

Գյուղի հնությունների մեջ հետաքրքիր հուշարձան է նաև դպրոցի շենքը: Այն կառուցվել է 1911 թվականին, համագյուղացիներ Զվանջիր և Գյուլբահար Ղազյանների միջոցներով:

Ականատեսները պատմում են, թե տա-

կավին երիտասարդ ամուսիններն ինչպիսի սիրով են ձեռնարկել այդ աշխատանքին:

Ծենքի ճակատային մասում գրված է.

«Հայ մանուկներին.

Թող ձեր բերնում հնչեն դարեդար
Սահակ, Մեսրոպ մայրենի բարբառը
Սիրեցեք բարին, լույսը, գիտություն,
Որ տանում են մեզ դեպի փրկություն,
Նվիրեցին Հացի գյուղին Զվանջիր և
Գյուլբահար

Ղազյաններ 1911 թ. »:

Հացի գյուղ. «Բռի եղցի» եկեղեցու ներսը

Հացի գյուղում կան մի շարք հուշադրություններ: «Սվեգա ձորեն» աղբյուրը կառուցվել է 1909 թվականին: Ինչպես այդ, այնպես էլ «Անահիտ», «Քոնով» կոչվող աղբյուրները համարվում են գյուղի հիմնական աղբյուր-հուշարձանները:

ՍՊԻՏԱԿԱԾԵՆԻ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սպիտակաշենի մոտերքում, հին գյուղատեղիի հյուսիս-արևմտյան մասում, փոքր տափարակի վրա, կա մի եկեղեցի, որը կառուցվել է 19-րդ դարում, տեղական անտաշ քարով:

Պատմական մեկ ուրիշ հին հուշարձանի ավերակներ կա Սպիտակաշեն և Եմիշճան գյուղերի արանքում, Զարգյամարագ լեռան կատարին: Այստեղից լեռնակածանը հյու-

²¹ Ս. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 99:

²² Անդ:

²³ Անդ:

սիւս-արեւելյան ուղղությամբ տանում է պարագծով դեպի Եփեսոսի սրբավայրը, մի փոքրիկ հարթ տեղ, ուր շատ են հինավուրց հսկայական չափերի անտաշ սև գերեզմանաքարերը՝ կիսով չափ թաղված հողի մեջ:

Սրբավայրի անվան ստուգաբանությունից երևում է, որ այստեղ երբևէ եղել է եկեղեցական շինություն: Նրա կործանումից հետո տեղացիները հավաքում են քարերը և կառուցում Նոր Սուրբ կոչվող եկեղեցին, որի ավերակները դարձյալ գտնվում են Սպիտակաշենից Աշան և Եմիշճան տանող ճանապարհի ձախ կողմում:

Պղնձակալ հնավայրի մոտերքում գտնվող խաչքար

Այդ փլատակների դիմաց հատած կոնի տեսք ունեցող մի բլրասար կա, որը Պղնձակալ անունն ունի և պատած է կործանված շինությունների մնացորդներով: Անցյալի այդ շենատեղից միայն մի խաչքար է մնացել:

Մի այլ հնություն, որ կոչվում է Մատաղախութ, գտնվում է Մարտունի-Ստեփանակերտ խճուղու վրա, Սպիտակաշենից դեպի հարավ: Մատաղախութից քիչ վերև, ուր խոզաբուծական ֆերմայից գյուղ տանող ճանապարհի վերելքն է վերջանում, գտնվում է 1,5 մետր բարձրությամբ ար-

հեստական մի թումբ, որը կոչվում է Չարդամբուլ: Այստեղ դաշտային աշխատանքներ կատարելիս գտել են մեծ տարողությամբ կարասներ, մետաղյա ամաններ, զարդարանքներ:

ԱՂՎԱՆԱԲԵՐԴ

Աղդամ-Մարտունի ճանապարհի մոտավորապես կեսում, այնտեղ, ուր սկսվում են խաղողի այգիները, «Ղզղալա» կրող ցուցանակի սլաքը թեքվում է դեպի հարավ: Ուղիղ 2,5 կիլոմետր այգիների միջով անցնելով, ճանապարհը դեմ է առնում տափաստանային լեռն ու կոնաձև մի փոքրիկ լեռան, որի անունը, ըստ ժողովրդական ավանդության, Աղջկաբերդ է: Թաթարներն այն թարգմանել են և կոչել Ղզղալա: Համաձայն գյուղն էլ գտնվում է բերդից հարավ:

Գյուղից ներքև, դեպի խճուղին, Հինգշենատեղ հնավայրն է, որտեղից խաղողի այգիներ զգելու ժամանակ գտնվել են բրուտագործի արհեստանոց, կավե խողովակների շարք, բրոնզից և պղնձից ձուլած շատ իրեր, այդ թվում՝ ափսեներ, տղամարդու և կնոջ զարդարանքներ, ջնարակած թասեր, գեներ, քարե լավ հղկած գործիքներ, որոնք արվեստի լավագույն նմուշներ են և արտաքինից շատ նման են Դվինում հայտնաբերված համանման նյութերին: Վերջերս Ղզղալայի դպրոցականները հնավայրից գտել են բերդի հին ջրատարը: Կավե խողովակների շարքը, ինչպես ցույց են տալիս ջրատարի հետքերը, ներկայիս գյուղի վերելից, Ծովեր կոչված տեղից, ձգվել են մինչև Բերդասարի գագաթը: Ամրոցում հայտնաբերվել է մետաղի ձուլարան²⁴: Լավ պահպանված, կավե թրծված պատերով ձուլարանն իրար հաղորդակից խողովակներով մի ամբողջ սիստեմ է ներկայացնում: Պահպանվել են նաև քարից ու լավից պատրաստված կաղապարները:

Աղվանաբերդին մոտիկ՝ Աշան գյուղի շրջակայքում հանդիպում են բազմաթիվ ավերակ բնակավայրեր, եկեղեցիներ, գերեզմանատներ և այլ հնավայրեր, որոնք դուրս են մնացել Մ. Բարխուդարյանցի, «Արցախ» գրքից:

Ահա դրանցից մի քանիսը.

1. Հերշեն գյուղատեղի—գտնվում է Աշան գյուղի դիմաց, մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա: Այստեղ դեռ պահպան-

²⁴ «Սովետական Ղարաբաղ», 29 դեկտեմբերի 1978 թ., № 304:

վում են տնտեսողներ, տապալանաբարե-
րով փոքրիկ գերեզմանատուներ:

2. Ղուգարտներ քաղաքատեղին տարած-
վում է Աշան գյուղից 3 կիլոմետր արև-
մուտք, հարթավայրի վրա: Ընդարձակ
տարածություն բռնող հնավայրի մեջ
գտնվել է մի փոքրիկ խաչքար: Օրջա-
կայքում կան ավերակներ, որոնք տե-
ղական բնակչության կողմից ընկալ-
վում են իբրև սրբավայրեր:
- ա) Ստեփանոց
բ) Քրահարթ
Պահպանվել է հին գերեզմանոցի մի
մասը: Հնավայրում վերջին ժամանակ-
ներս պատահական կերպով գտնվել են
հնագիտական բազմաթիվ իրեր, ջնա-
րակած ախտների բեկորներ, կավա-
նոթներ և այլ հետաքրքիր նմուշներ:
3. Պիծի (փոքր) սուրբ կամ Նլքանդանց—
գտնվում է Աշան գյուղի հետևի կող-
մում, Պիծի կոչվող լեռան վրա: Այստեղ
դարձյալ տեսանելի են ավերակների
հետքերը:
4. Ավետարան կամ Սվեգյանց սուրբ—գրտ-
նըվում է Աշանի արևմտյան կողմում:
5. Մեծ Եփծի (եկեղեցի) անխաթար վիճա-
կում կանգուն է Աշան գյուղի կենտրո-
նում: Կառուցված է տեղական տաշած
քարատեսակներով:
6. Վակախաչ—ավերված դրությամբ գրտ-
նըվում է Նոր Աշանի մոտ, մի բլրի կա-
տարին:
7. Կյումերեն (Գոմերի) կամ Աշան Բերդ
(Պորթ): Կյումեր տեղամասից մեկ կի-
լոմետր հեռու, շրջակայքի ամենաբարձր
բլրի վրա:
8. Ցեց (Ցից) քար—Հին կործանված գյու-
ղատեղի, որի գոյության մասին է վկա-
յում գերեզմանատուներ:
9. Մեծ Նահատակ—պահպանվում է ամ-
բողջությամբ, պատերի վրա կան ար-
ձանագրություններ:
10. Պիծի Նհատակ—Ղզղալ գյուղից դե-
պի արևելք: Հին բնակավայրից մնացել
են գերեզմանոցը, եկեղեցիների ավե-
րակները:
11. Զնհագ—հին կործանված բնակավայր,
ավերված եկեղեցիով, հողի մեջ կիսով
չափ թաղված տապալանաբարեքով:
12. Օջախ—քաղաքատեղի—գտնվում է
«Խաներ» տեղամասի մեծ հարթության
վրա, շրջակա բազմաթիվ սրբավայրե-
րով, ավերակներով և մի կանգուն
խաչքարով:
13. Նհատակեն տափը—հին գերեզմանոց,
կանգուն տապալանաբարեքով, առանց
արձանագրությունների:

ԹԱՂԱՎԱՐԴԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Թաղավարդը հարուստ է հիշարժան վաչ-
րերով և նյութական մշակույթի բազմաթիվ
հուշարձաններով: Թաղավարդ գյուղը բա-
ժանված է երկու մասի՝ վերին և ներքին:
Ներքին Թաղավարդից Օնխեր գնացող ճա-
նապարհի վերին մասում, անտառապատ
տարահարթում, կիսավեր դրությամբ դեռ
մնում է Բրդահոնց կոչվող եկեղեցին, որը

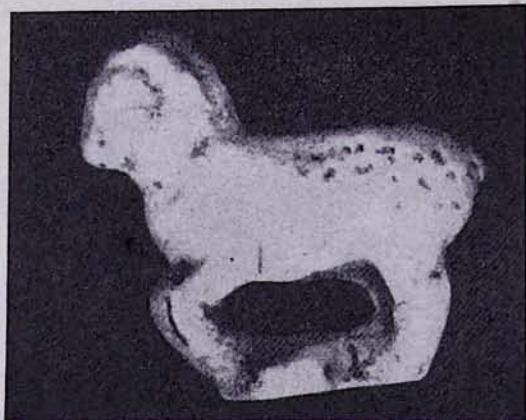
Աղվանաշերդից գտնված ջնարակած ախտի բեկոր

շրջափակված է պարիսպներով: Կրկնապա-
րիսպները, որոնք համեմատաբար անխա-
թար են մնացել, ձգվում են ժայռից-ժայռ,
անմատչելի դարձնում միջնաբերդում գրտ-
նըվող աշտարակները, բնակարանները,
ջրավազանները և ժայռափոր այրերը:
Պետք է ենթադրել, որ եկեղեցին եղել է
միանավ բազիլիկ, բավականին երկար ու
համեմատաբար նեղ հատակագծով, գեղե-
ցիկ շենք, որից պահպանվել են առանձին
բեկորներ, ատամնաշար քիվեր և այլ սրբ-
քատաշ քարեր, որոնք հատուկ են միջնա-
դարի շենքերին: Հետաքրքիր կառուցվածք
ունի բերդի ստորգետնյա մուտքը: Քարե
ժայռափոր աստիճանները նեղ անցքով իջ-
նում են բերդավանի ստորգետնյա «տնտե-
սությունները», որոնք դժբախտաբար հողով
լցված են: Բրդահոնցն իր ժամանակին,
հատկապես պատերազմական տարիներին,
կարևոր դեր է խաղացել տեղական բնակ-
չության պաշտպանության գործում:

Գյուղամիջի եկեղեցին. համաձայն դրան
ճակատակալ քարի վրա եղած արձանա-
գրության, կոչվում է սուրբ Աստվածածին և
կառուցվել է ԺԹ դարում: Այդ առթիվ կա
հետևյալ արձանագրությունը. «Շինեցաւ
եկեղեցիս յանուն սրբոյ Աստուածածնին ար-

դեամբ և ծախիք ազնիւ Բերամ աղայի որդւոյ պօլկովնիկ Մելիք Զիւժիտեան Ծաֆնազարեանց ի յիշատակ կենդանեաց և համայն ննջեցելոց իրեանց ի Քրիստոս 1840 թ.»²⁵:

Եկեղեցին եռանալ բազիլիկի ձևով շինված շէնք է, 4 մույթերով, երկթեք ծածկը թաղակապ է, արևելյան կողմից ունի կիսակլոր արքիդ՝ բարձր բեմով ու խորաններով: Մեկ ուրիշ եկեղեցի գտնվում է գյուղից

Վաղ միջնադարյան շրջանին պատկանող արձանիկ գտնվել է Աղջկա բերդի հնավայրից

ստուամորապես կես կիլոմետր հեռավորության վրա, «Գյունե բաղ» հանդամասում: Դարձյալ եռանալ բազիլիկի ձևի կառույց է: Հավանաբար վերակառուցվել է ԺԷ—ԺԸ դարերում: Պատերը շարված են անմշակ քարերով, կրաշաղախով: Եկեղեցու ավերակների մեջ գտնված արձանագրությունը, որը եղել է դռան ճակատակալը քարի վրա, ասում է. «Ես... Գրիգորս շինեցի Թաղավարդու եկեղեցին առաջնորդութիւն Տաւութին...»²⁶:

Մեկ ուրիշ եկեղեցի կա Վերին Թաղավարդ գյուղում: Երկթեք կտորով բազիլիկ է, որի արտաքին չափսերն են 18,35×9,65 մետր, կառուցվել է ԺԹ դարում, թաղավարդիների միջոցներով:

Թաղավարդում հնուց ի վեր հայտնի է Փաթանց խաչ սրբավայրը: Այն գտնվում է գյուղի «Կալեր» կոչվող հանդամասում և իրենից ներկայացնում է մի տափակ քար, վրան քանդակած խաչով: Հնում տեղացիները անձրևային օրեր ցանկանալու դեպքում խաչի վրա ջուր էին լցնում, իսկ արեւվային օրեր պահանջելու դեպքում՝ կրակ անում:

Մոխտ պովածառի վանք. Վերին Թաղավարդ գյուղի հարավային կողմում, ձվաձև լեռնաբազուկի վրա են գտնվում սրա ավերակները: Եկեղեցին, որի իսկական անունը հայտնի չէ, շրջապատված չէ պարսպի մընացորդներով:

Նրա գոյության մասին մինչև անցյալ դարի վերջերը ոչ ոք չգիտեր: Ծինությունը թաղված էր հողի մեջ, սակայն հողի երեսին, բլրակի փոքրիկ հարթակում, իբրև ուղեցույց, կար մի խաչքար: 1884 թվականին թաղավարդիցիները որոշում են խաչքարի վրա մատուռ կանգնեցնել: Հիմքերը փորելու ժամանակ հանդիպում են հողի տակ ծածկված եկեղեցուն:

Պարզվում է, որ խաչքարը վանքի ավերված պատերի մեջ եղած բազմաթիվ խաչքարերից մեկն է եղել, հրաշքով մնացել է գետնի երեսին:

Բարևածառի կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ, բայց երկու արձանագրություններ պարունակող խաչքարեր ցույց են տալիս հետևյալը. «Սուրբ Պետրոս. կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն Հոգո իմոյ և ծնողաց իմոյ: Արդ, որք երկրպագէք սուրբ նշանիս, զիս յաղաթս յիշեցէք և Աստուած զձեզ յիշեցէ: ՆՆԶ (997) էր»²⁷, «Սուրբ Պաղոս. յամս աստուածապատիւ և հոգևոր տեսուն Յովհաննիսի Ամարասա եպիսկոպոսին և պետութեան տեսուն Գագիկա Ադուանից իշխանաց իշխանի ես հայր Կիրակոս առաջնորդ սուրբ ուխտիս, եղբարորդի Կոկոնա»²⁸: Գագիկը՝ իշխանաց իշխան թագավորը, նրա մասին թողել է մի ալլ արձանագրություն, որ պահպանվում է Ղարաբաղի մարզային երկրագիտական թանգարանում. ապրել է Ժ դ. վերջին և ԺԱ-ի սկզբներին: Նշանակում է, երկու դեպքում էլ արձանագրված են Ժ—ԺԱ դարերի իրողություններ:

²⁵ «Արցախ», էջ 89:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ «Արցախ», էջ 91:

²⁸ Նույնը: